

URSZULA IWASZCZUK (*WYDZIAŁ HISTORYCZNY UW*)

SZCZĄTKI ZWIERZĘCE Z KOMPLEKSU OSADNICZEGO W SZESTNIE - CZARNYM LESIE

Badania archeologiczne na grodzisku w Szestnie *Czarnym Lesie* prowadził w latach 1995-2002 Wojciech Wróblewski z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego. Ich efektem były liczne znaleziska przedmiotów metalowych, ceramiki i szczątków kostnych, na podstawie których udało się wydatować okres funkcjonowania grodziska na przełom X i XI wieku (WRÓBLEWSKI 1998: 520). Grodzisko w *Czarnym Lesie* zamieszkiwane było zaledwie przez 1 lub 2 pokolenia ludzi. Na początku XI wieku gród został spalony i opuszczony. W trakcie badań odkryto niewielkie skupiska kości w przywałowej części grodziska, znajdujące się w sąsiedztwie dwóch warstw tzw. bruku D. W 2002 r. prowadzono również prace badawcze na osadzie przylegającej do grodziska od strony wschodniej.

Celem niniejszej pracy jest omówienie roli zwierząt w gospodarce i wierzeniach ludności zamieszkującej w okresie wczesnego średniowiecza kompleks osadniczy w Szestnie - *Czarnym Lesie*. Materiał kostny będący przedmiotem analizy został wydobyty z 14 wykopów założonych na grodzisku (wykopy II-XV) i liczył ogółem 3986 fragmentów. Ponadto, 9 szczątków kostnych pochodziło z osady przylegającej do grodziska od strony wschodniej. Materiał był bardzo źle zachowany. Stosunkowo duża liczba szczątków była przepalona, kości były rozdrobnione, część z nich kruszyła się i łuszczyła. Nosiły one liczne ślady pochodzenia antropogenicznego, zaś niewielka ich część – ślady gryzienia przez zwierzęta mięsożerne.

Z oczywistych przyczyn materiał z osady został pominięty w dalszej części analizy (uwzględniono go natomiast w zestawieniu tabelarycznym), omówiono wyłącznie materiał z grodziska. Ze względu na jego zły stan zachowania udało się określić ogółem 2482 szczątków (62,6%).

Kości zostały zidentyfikowane po względem gatunkowym i anatomicznym. W niektórych przypadkach określono również płeć i wiek zabitych zwierząt (CAŁKIN 1970: 109-126; HABERMEHL 1975: 135). Ocenione zostały ślady na kościach, opisano także patologie. Wykonano pomiary niektórych kości ssaków udomowionych i dzikich. Otrzymane wymiary przeliczono na punkty, korzystając ze skal punktowych (LASOTA-MOSKALEWSKA 1997: 209-214). Na podstawie wymiarów kości bydła, świni oraz owcy, obliczono wysokości tych zwierząt w kłębie (LASOTA-MOSKALEWSKA 1997: 156). Dla szczątków zwierząt udomowionych wykonano rozkłady anatomiczne. Nie uwzględniono w analizie kości psa, gdyż ich liczba była zbyt mała.

1. Warstwy kulturowe

Materiał osteologiczny pochodzący z warstw kulturowych grodziska w Szestnie liczył 3339 fragmentów. Pod względem gatunkowym i anatomicznym udało się zidentyfikować 2299 szczątków (68,9%). Kości były rozdrobnione, nosiły liczne ślady obróbki kulinarnej.

Materiał został podzielony na trzy grupy. Kryterium stanowiło usytuowanie szczątków w obrębie stanowiska. Do grupy pierwszej, określonej jako „majdan”, zaliczono kości pochodzące z warstw kulturowych z wykopów II, III, V, VI, VIII, IX i XI. Materiał ten objął 569 szczątków kostnych. Drugiej grupie („części przywałowej”), przypisano 2170 fragmentów kostnych, pochodzących z warstw kulturowych z wykopów VIIIa, X, XII i XV, oraz z warstwy 4 wykopu IV. Trzecią grupę („wał i fosa”) stanowił materiał wydobyty z warstw kulturowych z wykopów VII, XIII i XIV. Wykop XIII przechodził zarówno przez wał jak i fosę, natomiast dwa pozostałe były zlokalizowane jedynie na obszarze wału. Materiał z trzeciej grupy liczył 600 fragmentów kostnych.

Kości należące do owiec i kóz traktowane były łącznie, ze względu na brak cech diagnostycznych. Pomimo trudności z rozróżnieniem szczątków, w kilkunastu przypadkach udało się przypisać je konkretnym gatunkom (z grodziska pochodziło 12 fragmentów kości owiec i 8 szczątków kozy; stosunek szczątków obu gatunków wynosił więc 3:2).

1.a. Majdan

Szczątki pochodzące z majdanu były bardzo rozdrobnione. Określono zaledwie 45,9% materiału, wyniki należy więc traktować z dużą ostrożnością. Dominowały kości ssaków udomowionych, które stanowiły 84,7% szczątków zidentyfikowanych. Ssaki dzikie były w tej grupie bardzo liczne: ich odsetek wyniósł aż 13,8%. Wystąpiły ponadto kości ryb (1,1%) i 1 kość ptaka (**Tabela 1**). Wśród kości zwierząt udomowionych najwięcej pochodziło od bydła (55,2%), dużo było również fragmentów kostnych świni (22,2%). Do owiec i kóz należało 15,4% szczątków, zaś do konia 6,8%; pies był reprezentowany przez zaledwie 1 fragment kości (**Tabela 2**). Z majdanu pochodziły szczątki 5 gatunków zwierząt dzikich, oraz 1 fragment kości mikrossaka, będący prawdopodobnie domieszką przypadkową. Większość szczątków dzikich ssaków należała do jelenia (27 fr.), pozostałe fragmenty kostne pochodziły od łosia (4 fr.), tura (2 fr.), sarny i bobra (po 1 fr.; **Tabela 3**).

Kości zwierząt udomowionych reprezentowały wszystkie odcinki szkieletu, jednak człony palcowe pochodziły jedynie od bydła i świni. W rozkładzie anatomicznym szczątków bydła zauważalny był wyjątkowo duży odsetek kości z odcinka kranialnego, szczątki z tego odcinka stanowiły też ponad połowę kości u świni. W przypadku owiec i kóz zaobserwowano znaczną przewagę fragmentów kostnych z bliższej części kończyny piersiowej nad szczątkami pochodzącymi z analogicznej części kończyny miednicznej. Koń był reprezentowany przez nieliczne kości, stąd brak podstaw do rozważań o składzie anatomicznym (**Tabela 6**).

Kości zwierząt nosiły ślady obróbki kulinarnej: szczątki były rąbane (3,2%), filetowe (1,6%), a także gotowane (0,2%). Ślady bezpośredniego kontaktu z ogniem nosiło 2,3% kości. Mogły to być pozostałości przygotowywanych posiłków, jak też zutyliżowane odpadki pokonsumpcyjne.

Na majdanie znaleziono dwie kości – śródreżce i człon palcowy I bydła – na których zaobserwowano zmiany patologiczne. W obu przypadkach odnotowano rozległe stany zapalne, na śródreżcu wystąpiły dodatkowo perforacje wskazujące na ropny stan zapalny. Obie kości należały prawdopodobnie do tego samego osobnika.

1.b. Część przywałowa

W tej części stanowiska odsetek zidentyfikowanych szczątków jest znacznie większy niż na majdanie (76,0%), kości zachowały się też w większych fragmentach. Przeważały szczątki ssaków udomowionych (91,4%). Kości ssaków dzikich stanowiły zaledwie 4,6% zidentyfikowanych kości. Znaleziono ponadto fragmenty kostne ryb (2,7%) oraz ptaków (1,3%) (**Tabela 1**).

Wśród szczątków zwierząt udomowionych dominowało bydło (54,5%). Fragmenty kostne owiec i kóz (23,4%) oraz świni (18,0%) były mniej liczne. Materiał zawierał także 3,8% kości konia. Wśród ssaków udomowionych wystąpił nieznaczny odsetek szczątków psa (0,3%; **Tabela 2**). Lista gatunków ssaków dzikich jest stosunkowo długa. Przeważały fragmenty kości jelenia (34 fr.), dużo było także kości sarny (16 fr.) i dzika (10 fr.). Do łosia należało 5 fragmentów kostnych, do zająca 4 fragmenty. Pozostałe gatunki (muflon, tur oraz żubr, niedźwiedź oraz lis) zaznaczyły się w materiale pojedynczymi fragmentami kostnymi. Dwa szczątki mikrossaka należy traktować jako domieszkę przypadkową (**Tabela 3**).

Kości ssaków udomowionych pochodziły ze wszystkich odcinków szkieletu; wyjątkiem jest jedynie koń – wśród jego szczątków brak było członów palcowych. Zarówno w przypadku bydła, jak i świni, odsetek kości pochodzących z odcinka kranialnego był wyjątkowo wysoki. Ponadto u bydła dało się zaobserwować przewagę fragmentów kostnych z kończyny piersiowej nad szczątkami z kończyny miednicznej. U świni natomiast wystąpił nadmiar kości z bliższych części kończyn, zwłaszcza z bliższej części kończyny miednicznej. W przypadku małych przeżuwaczy również zaobserwowano znaczny odsetek szczątków z bliższych

części kończyn, a ponadto kości z kończyny piersiowej niemal dwukrotnie przewyższały liczbę szczątków z kończyny miednicznej (**Tabela 6**).

Stosunkowo dużo kości było rąbanych (5,9%), niewielka część szczątków nosiła też ślady filetowania. Ślady gotowania odnotowano zaledwie na 0,1% fragmentów. Zaobserwowano bardzo duży odsetek kości przepalonych (17,4%). Dodatkowo 2,4% szczątków nosiło ślady gryzienia przez zwierzęta mięsożerne (psy), na pojedynczej kości odnotowano ślady gryzienia przez gryzonia.

Cztery żebra (3 końskie i 1 bydlęce) nosiły ślady zagojonych złamań, natomiast jedno żebro świni zostało złamane na krótko przed śmiercią zwierzęcia. Na należącem do ewidentnie starego osobnika korzeniu zębowym i na zębie trzonowym owcy lub kozy zaobserwowano ślady po zapaleniu okostnej. Ponadto jedna kość udowa świni była bardzo odwapniona i pochodziła prawdopodobnie od osobnika niedożywionego.

Skupisko A

Wśród materiału pochodzącego z części przywałowej wyróżniono skupisko kości spod belek w warstwie 4 wykopu IV (nr inw. 316). W skupisku tym odkryto nieprzepalone kości zwierzęce, część z nich nosiła ślady rąbania. Były one zachowane w dość dużych fragmentach, dzięki czemu udało się zidentyfikować wszystkie szczątki zgromadzone w tym skupisku. Należały one wyłącznie do ssaków udomowionych (**Tabela 1**). Przeważały szczątki bydła (10 fr.), odnotowano też kości konia (3 fr.) oraz owcy lub kozy (1 fr.; **Tabela 2**). Kości bydła pochodziły z odcinka postkranialnego (9 fr.) oraz z dalszej części kończyny miednicznej, szczątki konia – wyłącznie z odcinka postkranialnego, zaś fragment kostny owcy lub kozy – z bliższej części kończyny miednicznej (**Tabela 6**). Na dwóch fragmentach kości zaobserwowano ślady rąbania, na żebrze konia odnotowano zrośnięte złamanie. W materiale ze skupiska wystąpiły trzy kości osobników młodych (dwa należące do bydła, jedno do owcy lub kozy).

1.c. Wał i fosa

Z wału i fosy pochodziło 600 szczątków zwierzęcych, spośród których udało się określić 64,8% kości. Największą grupę stanowiły szczątki ssaków domowych (71,5%), fragmenty kostne ssaków dzikich były znacznie mniej liczne (7,7%). Kości ptaków stanowiły zaledwie 0,5% materiału, a ryb – 2,1%. Odnotowano natomiast duży odsetek szczątków płazów (żab): aż 18,2% (**Tabela 1**). Wśród ssaków udomowionych najwięcej kości pochodziło od bydła (50,4%). Liczne były również szczątki owiec i kóz (21,2%), zaobserwowano mniej fragmentów kostnych świni (16,5%). Odsetek szczątków konia wyniósł 11,5% – tak licznie kości tego zwierzęcia wystąpiły jedynie w tej części stanowiska. Znaleziono także 1 fragment kostny psa (**Tabela 2**). Ponad jedną trzecią kości ssaków dzikich stanowiły szczątki jelenia (11 fr.). Pozostałe odnotowane w materiale gatunki to lis (5 fr.), dzik (3 fr.), łos (2 fr.) i łasica

(1 fr.). Trzy kości pochodziły od bliżej nieokreślonych osobników z rodziny łasicowatych. Zidentyfikowano również 5 szczątków mikrossaków (w tym 4 fr. kości polnika; **Tabela 3**).

Kości zwierząt udomowionych pochodziły ze wszystkich odcinków szkieletu. Stosunkowo niedużo było kości z odcinka kranialnego, jedynie w przypadku świni odnotowano ponad dwukrotnie więcej fragmentów kostnych z tego odcinka niż z pozostałych. Nie znaleziono członów palcowych świni; wśród fragmentów kostnych tego zwierzęcia wystąpił też niedobór szczątków z odcinka postkranialnego (żeber i kręgów). Natomiast w przypadku bydła zaobserwowano nadmiar kości pochodzących z części bliższych kończyn. Z terenu wału (wykop XIV) pochodzą jedynie odkryte na stanowisku człony palcowe konia, natomiast brak jest jego szczątków z części bliższej kończyny piersiowej (**Tabela 6**).

Na szczątkach z wału i z fosy wystąpiły nieliczne ślady pochodzenia antropogenicznego. Wśród nich najwięcej było kości rąbanych (4,5%), na 2 fragmentach zaobserwowano ślady filetowania, natomiast na kości łokciowej świni odnotowano ślad po nożu, powstały przy rozczłonkowaniu tuszy. Dodatkowo jeden fragment poroża łosia został odcięty od pnia głównego. Niewielka część kości nosiła ślady kontaktu z ogniem (3,5%). Na 6 szczątkach odnotowano ślady gryzienia przez psy.

2. Pochówki

Materiał pochodzący z warstw 1, 2 i 3 wykopu IV oraz ze zlokalizowanych w tym wykopie skupisk kostnych liczył 633 fragmenty kostne. Pod względem gatunkowym i anatomicznym określono 179 szczątków. Znaczny odsetek kości nosił ślady przepalenia. Szczątki z pochówków z tej części stanowiska były też bardziej rozdrobnione.

Brak jest pełnej dokumentacji dotyczącej materiałów osteologicznych z wykopu IV. Skupiska kostne były dokumentowane jako oddzielne jednostki dopiero na pewnym etapie prowadzenia badań wykopaliskowych. Zatem torebki o odrębnych numerach inwentarzowych niekoniecznie zawierały materiał z różnych skupisk – jest również prawdopodobne, że kości mogły być rozproszone w obrębie całej warstwy. Natomiast z całą pewnością z odrębnych skupisk pochodziły materiały z torebek opatrzonych dodatkową informacją o lokalizacji w centralnym miejscu skupiska, a także te, które zostały dokładnie domierzone w obrębie siatki arowej. Na podstawie dostępnej dokumentacji (polowych inwentarzy, dzienników badań oraz planów i profili) udało się stwierdzić istnienie 13 skupisk kostnych (na planach jednak zaznaczono zaledwie 5 z nich), w tym 7 zawierało wyłącznie szczątki ludzkie: skupisko I (nr inw. 193), skupisko II (nr inw. 233), skupisko III (nr inw. 226), skupisko IV (nr inw. 190), skupisko V (nr inw. 191), skupisko VI (nr inw. 227) i skupisko VII (nr inw. 228) – wszystkie zlokalizowane w obrębie warstwy 2. Skupiska te omówione zostały przez W. Wróblewskiego (2000: 271-274). W pozo-

stałych sześciu skupiskach odkryto przemieszane kości ludzkie i zwierzęce – 5 skupisk zarejestrowano w warstwie 2 (pomiędzy kamieniami bruku D): skupisko 1 (nr inw. 170), skupisko 2 (nr inw. 174), skupisko 3 (nr inw. 185), skupisko 4 (nr inw. 199) i skupisko 5 (nr inw. 251), zaś jedno (skupisko 6; nr inw. 272) pochodziło z warstwy 3. Jedynie trzy skupiska zawierające kości ludzkie i zwierzęce (skupisko 1, 2 i 3) były domierzone w obrębie siatki arowej; informacje o pozostałych pochodzą jedynie z polowego inwentarza zabytków. We wszystkich skupiskach zawierających przemieszane kości ludzkie i zwierzęce wystąpił duży odsetek kości przepalonych (podobną sytuację zaobserwowano w przypadku skupisk kości ludzkich), jedynie pojedyncze fragmenty nosiły ślady pochodzenia antropogenicznego. Z powodu złego stanu zachowania szczątków udało się określić pod względem gatunkowym i anatomicznym tylko niewielką ich część.

Poza wymienionymi skupiskami wykop IV dostarczył też licznych, rozproszonych w warstwach 1, 2 i 3 kości ludzkich i zwierzęcych oraz wyłącznie zwierzęcych w warstwie 4. Materiał z warstwy 4 nosił charakterystyczne ślady pokonsumpcyjne, nie zawierał szczątków ludzkich, został więc wykluczony z analizy szczątków związanych z pochówkami. Szczątki te opisano razem z kośćmi pochodzącymi z majdanu. Poniższa część analizy ma na celu omówienie problemu sześciu skupisk kostnych (skupiska: 1-6) oraz pozostałych kości zwierzęcych z warstw 1, 2 i 3, zlokalizowanych w wykopie IV.

Skupisko 1

W skupisku tym znaleziono zarówno kości ludzkie, jak i zwierzęce. W przypadku szczątków zwierząt udało się zidentyfikować zaledwie 6 fragmentów kostnych pochodzących od ssaków (**Tabela 4**). Należały one do bydła (1 fr.), świni (1 fr.), owcy lub kozy (1 fr.) oraz konia (3 fr.; **Tabela 5**). Kości przeżuwaczy pochodziły z odcinka postkranialnego (**Tabela 7, 9**), natomiast świni (**Tabela 8**) i konia (**Tabela 10**) – z kończyny miednicznej. Pozostałe 32 fragmenty kości zwierzęcych nie posiadały cech diagnostycznych. Wszystkie kości nosiły ślady przepalenia.

Skupisko 2

W skupisku tym znaleziono przemieszane fragmenty kostne ludzkie i zwierzęce. Wśród szczątków zwierzęcych przynależność gatunkową i anatomiczną udało się określić dla 18 kości ssaków (**Tabela 4**). Jedna z nich pochodziła od bydła, 9 fragmentów należało do świni, 4 do owcy lub kozy i 4 do konia (**Tabela 5**). Wszystkie wymienione gatunki były reprezentowane przez szczątki z bliższej części kończyny piersiowej, odnotowano ponadto fragmenty kostne z odcinka postkranialnego (świnia i owca lub koza) oraz z odcinka kranialnego (owca lub koza), a także z dalszej części kończyny miednicznej (koń; **Tabela 7-10**). Nie zidentyfikowano 47 fragmentów kostnych zwierząt. Ślady przepalenia nosiło 7 kości.

Skupisko 3

Skupisko to tworzyły kości ludzkie i zwierzęce. Wśród szczątków zwierzęcych określono 14 fragmentów kości ssaków udomowionych (**Tabela 4**), należących do bydła (1 fr.), owcy lub kozy (1 fr.) oraz konia (3 fr.; **Tabela 5**). Jedyne fragmenty kości bydła pochodziły z odcinka postkranialnego (**Tabela 7**). Szczątki konia pochodziły z dalszej części kończyny piersiowej (**Tabela 10**), zaś owcy lub kozy – z odcinka postkranialnego (**Tabela 9**). Nie udało się określić przynależności gatunkowej i anatomicznej 32 kości zwierzęcych. Ślady przepalenia zaobserwowano na wszystkich kościach zdeponowanych w tym skupisku.

Skupisko 4

W skupisku tym, poza kośćmi ludzkimi, znaleziono 6 szczątków zwierzęcych (**Tabela 4**), z których udało się określić jedynie dwa fragmenty kości konia, pochodzące z kończyny miednicznej (**Tabela 5, 10**). Wszystkie kości zwierzęce były przepalone.

Skupisko 5

W skupisku tym odnotowano 41 fragmentów kostnych zwierząt oraz szczątki ludzkie. Zwierzęce szczątki należały do bydła (6 fr.), świni (1 fr.) oraz konia (2 fr.; **Tabela 5**). Zarejestrowano ponadto po 1 fragmencie kości jelenia oraz ryby i ptaka (**Tabela 4**). Szczątki bydła pochodziły z odcinka postkranialnego oraz z dalszych części kończyn (**Tabela 7**), fragment kości świni pochodził z odcinka postkranialnego (**Tabela 8**), zaś kości konia – z dalszej części kończyny miednicznej (**Tabela 10**). Nie udało się określić przynależności gatunkowej i anatomicznej 32 zwierzęcych fragmentów kostnych. Ślady przepalenia nosiło 37 szczątków.

Skupisko 6

W skupisku 6 znalezione zostały szczątki ludzkie i zwierzęce. Wśród tych drugich wyróżniono pojedyncze kości bydła z odcinka postkranialnego (**Tabela 7**), świni – z bliższej części kończyny piersiowej (**Tabela 8**), oraz owcy lub kozy – z części dalszej kończyny piersiowej (**Tabela 9**), a także dwa fragmenty z dalszej części kości miednicznej konia. Pozostałych 12 szczątków nie udało się zidentyfikować. Większość kości zwierzęcych (13 fr.) nosiła ślady przepalenia.

Pozostałe szczątki kostne z warstw 1, 2 i 3 w wykopie IV

Pośród 427 fragmentów kostnych udało się zidentyfikować pod względem gatunkowym i anatomicznym zaledwie 28,6%. Wśród szczątków tych dominowały kości ssaków udomowionych (92,6%), zaś szczątki ssaków dzikich stanowiły 7,4% (**Tabela 4**). W grupie zwierząt udomowionych przeważały fragmenty kostne bydła (50,4%), znacznie mniej było kości owiec i kóz (21,2%) oraz świni (15,1%), najmniej zaś szczątków konia (12,4%). Ssaki dzikie były reprezentowane przez 6 gatunków: jelenia (3 fr.),

sarnę (1 fr.), dziką (1 fr.), niedźwiedzia (2 fr.), tura (1 fr.) i zającą (1 fr.; **Tabela 5**).

W materiale tym brak było kości z bliższych części kończyny piersiowej (jedynie w przypadku świni odnotowano 1 fragment pochodzący z tego odcinka), w przypadku świni i konia nie znaleziono natomiast członów palcowych (**Tabela 8**). Wśród kości bydła wystąpiło stosunkowo dużo szczątków z odcinka kranialnego (**Tabela 7**). Pozostałe gatunki reprezentowane były przez nieliczne fragmenty kości (**Tabela 9, 10**), zatem rozważania na temat składu anatomicznego byłyby nieuprawnione.

Znaczny odsetek szczątków był przepalony (aż 41,0%), ponadto 5 kości nosiło ślady obróbki konsumpcyjnej (na trzech wystąpiły ślady filetowania, jedna kość była rąbana, a na móżdżeniu bydłym pozostał ślad po skórowaniu tuszy zwierzęcia), zaś 2 fragmenty miały ślady gryzienia przez zwierzęta mięsożerne (psy). Na fragmencie żebra bydłego zaobserwowano ślady zagojonego złamania, kość ta była dodatkowo bardzo odwapniona, co mogłoby świadczyć o wygłodzeniu zwierzęcia.

W materiale z warstw 1, 2 i 3 wykopu IV zarejestrowano 4 kości młodych osobników bydła. Pozostałe szczątki bydła oraz innych gatunków zwierząt udomowionych pochodziły od zwierząt dojrzałych morfologicznie lub też nie posiadały cech diagnostycznych.

3. Morfologia

Jedynie nieliczne kości nadawały się do wykonania pomiarów, tak więc morfologię zwierząt omówiono łącznie dla całego stanowiska. Zmierzono 28 kości bydła (**Tabela 11, 12**) oraz kość piętową owcy, kość piętową i piszczelową świni i kość udową konia (**Tabela 13**). Spośród kości zwierząt dzikich wykonano jedynie pomiar członu palcowego łosia (**Tabela 13**). Większość kości zachowało się tylko w fragmentach, stąd dane są niekompletne i dotyczą głównie wymiarów szerokościowych.

Najwięcej zmierzonych kości pochodziło od bydła. Wysokość w kłębie udało się obliczyć zaledwie dla jednego osobnika. Wyniosła ona 102,6 cm. Pozostałe wymiary przeniesiono na skalę punktową. Uzyskane wyniki mieszczą się w przedziale od 6 do 55 punktów (na 100 możliwych), a zatem szczątki pochodziły od osobników nisko- i średniorosłych. Móżdżenie znalezione w Szestnie należały do formy *Bos taurus brachyceros*, a więc małego bydła krótkorogiego, powszechnie występującego we wczesnym średniowieczu na terenie ziem polskich.

W przypadku świni udało się pobrać trzy pomiary z dwóch kości. Na podstawie długości całkowitej kości piętowej obliczono wysokość w kłębie (77,5 cm), która wskazuje na osobnika średniego wzrostu. Szerokość końca dalszego kości piszczelowej oceniono za pomocą skali punktowej. Pozwoliło to przypisać kość osobnikowi niskorosłemu.

Z jedynej zmierzonej kości owcy obliczono wysokość w kłębie. Wyniosła ona 80,9 cm, zatem osobnik był ewidentnie wysokiego wzrostu. Pomiary pobrane z kości

udowej konia nie pozwoliły na obliczenie wysokości w kłębie, nie było też możliwe przełożenie ich na skalę punktową.

4. Wiek i płeć

Uwagi o strukturze wiekowej stad są oparte na stosunkowo licznych materiałach. Najwięcej kości osobników młodych zarejestrowano wśród szczątków świni. Jedenaście kości określono jako pochodzące od osobników młodych, bez bliższego sprecyzowania wieku zabitych zwierząt. Znalezione także fragmenty kości kilkudniowego osobnika, 5 kości należących do osobników w wieku poniżej 2 miesięcy i po 2 fragmenty szczątków osobników w następującym wieku: poniżej 7 miesięcy, w wieku 8 miesięcy, poniżej 1 roku, poniżej 17 miesięcy, poniżej 22 miesięcy, a także pojedyncze kości osobników w wieku 22 miesięcy i poniżej 2 lat. Odnotowano również szczątki siedmiu osobników, które nie przekroczyły 3,5 roku. Ogółem, kości młodych osobników świni stanowiły 9,3% szczątków tego gatunku.

W materiale znaleziono 21 kości młodych owiec i kóz, w tym pojedyncze fragmenty pochodzące od osobników w wieku: poniżej 2 miesięcy, poniżej 7 miesięcy, poniżej 10 miesięcy, poniżej 2 lat oraz 5 fragmentów pochodzących od osobników w wieku poniżej 3,5 roku. Pozostałe kości należały do zwierząt, których wieku nie udało się bliżej ustalić, jednak posiadały one cechy charakterystyczne dla osobników młodych. Szczątki młodych owiec i kóz stanowiły łącznie 4,4% kości tego gatunku.

W przypadku bydła udało się zidentyfikować 20 fragmentów kostnych pochodzących od zwierząt młodych. W wieku 1 roku nie przekroczył tylko jeden zabity osobnik. Zanotowano fragmenty kości zwierząt w wieku: poniżej 24 miesięcy, około 34 miesięcy, poniżej 2,5 roku, poniżej 3 lat (po 2 osobniki) i poniżej 5 lat (3 osobniki). Pozostałe 8 szczątków pochodziło od osobników młodych, których wieku nie udało się precyzyjnie ustalić. Kości młodego bydła stanowiły łącznie 1,6% szczątków tego gatunku.

Wśród szczątków konia zaledwie 2 fragmenty należały do zwierząt młodych, których wiek określono na poniżej 3,5 roku, oraz około 4 lat. Fragmenty te stanowiły nieznaczny odsetek szczątków konia – 1,5%.

W przypadku zwierząt udomowionych udało się określić płeć zaledwie 6 osobników. Były to samiec i samica bydła, oraz trzy samce i jedna samica świni. W przypadku zwierząt dzikich znaleziono w materiale szczątki 6 samców jelenia i 2 samców łosia.

Z powodu znacznego zniszczenia i rozdrobnienia analizowanego materiału, które mogło doprowadzić do uszkodzenia elementów diagnostycznych, otrzymane wyniki należy jednak traktować z dużą ostrożnością.

5. Wnioski

Hodowla i konsumpcja. Analizowany materiał kostny pochodził z różnych części stanowiska: z majdanu, części przywałowej i z samego wału i fosy (te dwie grupy szczątków

potraktowano łącznie, ze względu na małą liczbę kości z nich pochodzących, a także ze względu na brak możliwości wydzielenia spośród materiału pochodzącego z wykopu XIII kości z fosy). Osobną grupę stanowiły kości zwierzęce, będące pozostałościami pochówków ludzko-zwierzęcych. Szczątki były rozdrobnione i zniszczone, jednak w poszczególnych grupach stan ich zachowania, a także sposób ich odkładania się w ziemi – były różne.

Szczątki wydobyte z wału i fosy grodziska były stosunkowo dobrze zachowane (nieliczne nosiły ślady kontaktu z ogniem i ślady pochodzenia antropogenicznego). W grupie tej charakterystyczna była duża liczba kości żaby i mikrossaków. Obecność fragmentów kostnych żaby mogłaby sugerować, że fosa była (przynajmniej okresowo) wypełniona wodą, jednak z równie dużym prawdopodobieństwem żaby i mikrossaki mogły dostać się przypadkowo do warstw położonych nawet dość głęboko pod powierzchnią ziemi.

Kości pochodzące z majdanu były znacznie bardziej rozdrobnione i zniszczone niż szczątki z innych partii stanowiska. Nie wydaje się to dziwne, zważywszy, że pusta przestrzeń w środkowej części grodziska była miejscem, po którym poruszała się ludność, a więc odpadki, które tam się znalazły, były deptane i miażdżone w znacznie większym stopniu niż w pozostałych częściach stanowiska.

W części przywałowej wystąpił duży odsetek kości przepalonych, który z całą pewnością nie mógł być efektem obróbki konsumpcyjnej. Wojciech Wróblewski wskazał na istnienie licznych przesłanek świadczących o nagłym zniszczeniu i spaleniu grodu (WRÓBLEWSKI 1996) i z tym zapewne należy wiązać obecność w części przywałowej tak znacznej liczby przepalonych kości.

Mieszkańcy grodu w Szestnie trudnili się głównie hodowlą, a zbieractwo i rybołówstwo pełniło jedynie marginalną rolę w zdobywaniu pożywienia. Trzymano przede wszystkim bydło, pozostałe gatunki (owca i koza oraz świnia) miały mniejsze znaczenie. Hodowla owiec i kóz dominowała nad hodowlą świni, stwierdzono też liczebną przewagę trzymanych owiec nad kozami. Duże znaczenie owiec i kóz jest stosunkowo rzadko spotykane na stanowiskach wczesnośredniowiecznych na wschód od linii Wisły – podobny rozkład gatunkowy zaobserwowano jedynie w osadach przygodowych w Jezioroku (KRYSIK 1950) i w Tykocinie (LASOTA-MOSKALEWSKA 1984; 1985).

Stosunkowo dużo szczątków pokonsumpcyjnych należało do konia, jednak ze względu na brak danych morfologicznych nie jest możliwe stwierdzenie, czy są to resztki zwierząt hodowanych, czy też należą do osobników upolowanych. Wątpliwości takie wynikają ze znalezienia na innych stanowiskach z tego regionu szczątków koni, które z całą pewnością były celem polowań (KRUSZEWSKA 1998).

Polowano głównie na zwierzęta dostarczające dużej ilości mięsa: na jelenie, sarny, dziki, łosie czy tury, jednak w materiale znaleziono także szczątki mniejszych zwierząt, cennych ze względu na dostarczane przez nich futra: lisów, zajęcy, bobrów, łasic i zwierząt z rodziny łasicowatych. Na grodzisku w Szestnie odnotowano ponadto obecność kości

niedźwiedzia oraz być może muflona. Ten ostatni gatunek nie występuje na ziemiach polskich, nieznana jest droga, jaką zwierzę to dostało się w ręce mieszkańców grodu na dalekiej północy Europy. Zasięg jego występowania obejmuje w Europie Korsykę i Sycylię, są to jednak osobniki wtórnie zdziczałe. Naturalnym obszarem występowania muflona azjatyckiego (*Ovis orientalis*) jest Azja Mniejsza i tereny rozciągające się aż po Iran (LASOTA-MOSKALEWSKA 2005: 95).

Wśród resztek pokonsumpcyjnych wystąpiło bardzo niewiele szczątków ptaków i ryb. Szczególnie te ostatnie powinny były cieszyć się większym powodzeniem ze względu na bliskość akwenów. Nie znaleziono żadnych śladów praktykowania przez mieszkańców grodu w Szestnie zbieractwa zwierząt.

Struktura wiekowa stad wskazuje na rozwiniętą i ustabilizowaną hodowlę z wykorzystaniem przyżyciowych wartości zwierząt. Najdłużej hodowano konie, nie zabijając w ogóle zwierząt poniżej 3,5 roku. Niezwykle rzadko pozbawiano życia osobniki w wieku 3,5–4 lata. Niemal równie rzadko jak młode konie, zabijano niedojrzałe morfologicznie bydło – do konsumpcji przeznaczano osobniki w wieku około 2 lat i starsze. Młode owce i kozy zabijano znacznie częściej, pozbawiając życia nawet kilkumiesięczne jagnięta. Najwięcej młodych osobników zabijano w przypadku świń. Jednak odsetek młodych zwierząt tego gatunku był niski w porównaniu z większością stanowisk archeologicznych, na których niedojrzałe morfologicznie świny stanowią około 30–35% (LASOTA-MOSKALEWSKA 1997: 213). W materiale znaleziono szczątki kilkudniowego osobnika oraz osobników dwumiesięcznych, jednak wątpliwe jest, aby zwierzęta te pozbawiano życia w celach konsumpcyjnych, prawdopodobna jest raczej naturalna przyczyna śmierci tak młodych zwierząt. Świny na grodzisku w Szestnie zabijano przeważnie w wieku 2–5 lat (i więcej), co może świadczyć o słoninowym charakterze hodowli.

O strukturze płci bydła wiadomo niewiele. Jedynie o dwóch kościach można z całą pewnością powiedzieć, że pochodziły od samca i od samicy; reszta szczątków była pozbawiona cech diagnostycznych. Nie wiadomo nic o strukturze płci owiec i kóz. Stosunek samic do samców w przypadku świń wynosił 1:3. Hodowla była więc nastawiona na rozrost stada.

Analiza morfologii bydła wskazuje na istnienie populacji osobników nisko- i średniorosłych, reprezentujących typ brachyceryczny. Dominowały osobniki niskorosłe, jednak występowały też zwierzęta średniego wzrostu, co jest typowe dla hodowli we wczesnym średniowieczu. Jedyny osobnik owcy, dla którego możliwe było obliczenie wysokości w kłębie, reprezentował dużą odmianę, zwaną dawniej owcą miedzianą, i mierzył 81 cm. Świny w Szestnie były nisko- i średniorosłe, co wskazywałoby na stosowanie chowu przydomowego.

Duże partie mięsa były przynoszone spoza terenu grodu, być może z osady przygrodowej. Należało do nich mięso z bliższych części kończyn przeżuwaczy i świń. Brak

informacji o szczątkach z osady nie pozwala na stwierdzenie zależności ludności osady wobec mieszkańców grodu, jednak na podstawie materiału z grodziska taką hipotezę można wysnuć – może ona tłumaczyć obecność dużej liczby szczątków pochodzących z atrakcyjnych konsumpcyjnie bliższych części kończyn. Występowanie w materiale szczątków zwierzęcy futerkowej, takiej jak lis, łasica, zając, bóbr czy też niedźwiedź, być może należy wiązać z wymianą handlową.

Poszczególne części stanowiska zawierały materiał różniący się między sobą zarówno rozkładem anatomicznym, jak też gatunkowym. Nie wiadomo, co przyczyniło się do wystąpienia znacznie większego odsetka szczątków świń i dzikich ssaków na majdanie grodziska. Natomiast różnice w rozkładzie anatomicznym wynikają z całą pewnością ze sposobu dystrybucji i traktowania tuszy zwierząt. Bardzo niewielka liczba członów palcowych zdaje się sugerować, że ubój, skórowanie i podział tuszy zwierząt odbywały się poza grodem, być może na osadzie, a w niewielkim zakresie być może również na oszarze grodu. Poszczególne partie tuszy były rąbane na mniejsze kawałki. Mięso przyrządzano na różne sposoby: znalezione na kościach ślady świadczą zarówno o gotowaniu, jak też o pieczeniu (tych drugich było znacznie więcej). Odnótowano też ślady wskazujące na posługiwanie się podczas przygotowywania posiłków metalowymi ostrzami.

W części przywałowej grodu odkryto m.in. pozostałości obiektów mieszkalnych. Interesujący wydaje się brak szczątków zwierzęcych pochodzących z tych obiektów, który prawdopodobnie tłumaczyć można starannym usuwaniem odpadów lub też przygotowywaniem i spożywaniem posiłków poza domostwami.

Zaskakujący jest niemal całkowity brak szczątków zwierzęcych na osadzie, przy znacznej ich liczbie pochodzącej z grodziska. Należy uznać, że sposób traktowania szczątków pokonsumpcyjnych był różny w tych dwóch, ściśle ze sobą powiązanych, ośrodkach. Co zatem było tego przyczyną i gdzie pozbywali się odpadów mieszkańcy osady? Zważywszy na zakończenie prac archeologicznych na obydwu stanowiskach w Szestnie, pytanie to pozostanie prawdopodobnie bez odpowiedzi.

Pochówki. Osobnego omówienia wymaga materiał pochodzący z pochówków zlokalizowanych w wykopie IV. Szczątki kostne z Szestna, zdeponowane w obrębie dwóch warstw kamiennego bruku w wykopie IV, rodzą dużo trudności interpretacyjnych. Wpływ na to ma wiele czynników. Przede wszystkim nie odnotowano dotychczas na terenie Prus celowego składania szczątków zmarłych w obrębie zamieszkiwanych ośrodków osadniczych. Nie można zaliczyć w poczet analogii nielicznych kości ludzkich wydobytych z fosy i jam odpadkowych na grodzisku w Pasymiu (ODOJ 1968: 130) oraz pojedynczych i nieprzepalonych kości ludzkich znalezionych na majdanie w Jeglińcu (IWANOWSKA 1990: 122–123). Podobna uwaga dotyczy Szurpił, dla których jednak brak jest opracowania. Według informacji ustnej, na którą powołuje się W. Wróblewski (2000: 277), na majdanie

tego grodziska odkryto przepalone kości ludzkie, jednak brak znajomości kontekstu towarzyszącego temu znalezisku uniemożliwia wysnucie wniosków o podobieństwie materiałów kostnych z Szestna i Szurpił. Kolejny problem wynika z braku pełnej dokumentacji dotyczącej wykopu IV.

Udało się wydzielić skupiska kości, które zdają się wskazywać na istnienie co najmniej 13 pochówków. Przemieszane kości z warstw 1, 2 i 3 pochodziły najprawdopodobniej z wymienionych skupisk lub też stanowiły odrębne skupiska, których istnienia nie można dziś stwierdzić. Między kamieniami bruku nie było żadnych śladów jam, w których mogły być zdeponowane kości. Prawdopodobna wydaje się więc interpretacja Marcina Sabacińskiego, który sugeruje wkładanie przepalonych szczątków ludzkich, wraz z domieszką kości zwierzęcych pozostałych po kremacji, bezpośrednio pod kamienną podłogę „domu umarłych” (SABACIŃSKI 2002: 88-90).

Nieliczne kości bez śladów ognia dostały się do pochówków zapewne już po spaleniu zmarłych, ale jeszcze przed złożeniem prochów pod podłogą. Były więc zapewne resztkami po uczcie na cześć zmarłych. Taką sugestią potwierdza również wystąpienie na nieprzepalonych kościach śladów pokonsumpcyjnych (rąbania i filetowania).

Spalone wraz ze zmarłymi zwierzęta należały wyłącznie do gatunków udomowionych. Ich rozkład gatunkowy nie odbiegał od zaobserwowanego na grodzisku, wyjątkiem było proporcjonalnie większe znaczenie konia w materiale z pochówków. Szczątki zwierząt dzikich dołączonych do pochówków nie były przepalone, co sugeruje dołożenie ich po spaleniu zwłok, prawdopodobnie podczas uczty pogrzebowej. Ptak i ryba, których pojedyncze szczątki znaleziono w materiale ze skupisk, były prawdopodobnie spalone wraz ze zmarłym.

W materiale z pochówków przeważały szczątki z tułowia oraz dalszych części kończyn (w tym także należące do przeżuwaczy człony palcowe, wskazujące na dokładanie do stosu ciepłego zwierząt, lub raczej ich partii, nie poddanych skórowaniu). Bliższe części kończyn pierśiowych praktycznie nie występowały, jedynie w przypadku świni zaobserwowano dwie kości z tego odcinka. Wśród kości zwierzęcych nie znaleziono potwierdzenia teorii M. Sabacińskiego (2002: 79-86) dotyczącej kultu głów. Kości z odcinka kranialnego w warstwach 1, 2 i 3 wykopu IV były nieliczne, w skupiskach zaś prawie nie występowały (wyjątkiem są pojedyncze kości świni ze skupiska 3 i owcy lub kozy ze skupiska 1).

Tabela 1. Identyfikacja pokonsumpcyjnych szczątków zwierzęcych z grodziska w Szestnie - Czarnym Lesie

identyfikacja	majdan		część przywałowa			wał i fosa		osada
	warstwy kulturowe		warstwy kulturowe		skupisko A	warstwy kulturowe		warstwy kulturowe
	n.	%	n.	%	n.	n.	%	n.
ssaki domowe	221	84,7	1507	91,4	14	278	71,5	3
ssaki dzikie	36	13,8	76	4,6	–	30	7,7	1
ptaki	1	0,4	22	1,3	–	2	0,5	–
ryby	3	1,1	44	2,7	–	8	2,1	–
płazy	–	–	–	–	–	71	18,2	–
określone	261	45,9	1649	76,0	14	389	64,8	4
nieokreślone	308	54,1	521	24,0	–	211	35,2	5
RAZEM	569	100	2170	100	14	600	100	9

Tabela 2. Rozkład gatunkowy pokonsumpcyjnych szczątków ssaków domowych z grodziska w Szestnie - Czarnym Lesie

identyfikacja	majdan		część przywałowa			wał i fosa		osada
	warstwy kulturowe		warstwy kulturowe		skupisko A	warstwy kulturowe		warstwy kulturowe
	n.	%	n.	%	n.	n.	%	n.
bydło	122	55,2	822	54,5	10	140	50,4	2
świnia	49	22,2	272	18	–	46	16,5	–
owca/koza	34	15,4	352	23,4	1	59	21,2	1
koń	15	6,8	57	3,8	3	32	11,5	–
pies	1	0,4	4	0,3	–	1	0,4	–
RAZEM	221	100	1507	100	14	278	100	3

Tabela 3. Rozkład gatunkowy pokonsumpcyjnych szczątków ssaków dzikich z grodziska w Szestnie - *Czarnym Lesie*

identyfikacja	majdan	część przywałowa	wał i fosa	osada
jeleń	27	34	11	1
sarna	1	16	—	—
łoś	4	5	2	—
muflon?	—	1	—	—
tur	2	1	—	—
tur/żubr	—	1	—	—
niedźwiedź	—	1	—	—
dzik	—	10	3	—
lis	—	1	5	—
bóbr	1	—	—	—
zając	—	4	—	—
łasica	—	—	1	—
łasicowate	—	—	3	—
polnik	—	—	4	—
mikrossak	1	2	1	—
RAZEM	36	76	30	1

Tabela 4. Identyfikacja szczątków zwierzęcych z warstw 1-3 wykopu IV

identyfikacja	skup. 1	skup. 2	skup. 3	skup. 4	skup. 5	skup. 6	pozostałe	
	n.	n.	n.	n.	n.	n.	n.	%
ssaki udomowione	6	18	6	2	9	3	113	92,6
ssaki dzikie	—	—	—	—	1	—	9	7,4
ptaki	—	—	—	—	1	—	—	—
ryby	—	—	—	—	1	—	—	—
określone	6	18	6	2	12	3	122	28,6
nieokreślone	32	47	32	4	32	12	305	71,4
RAZEM	38	65	38	6	44	15	427	100

Tabela 5. Rozkład gatunkowy szczątków ssaków z warstw 1-3 wykopu IV

identyfikacja	skup. 1	skup. 2	skup. 3	skup. 4	skup. 5	skup. 6	pozostałe	
	n.	n.	n.	n.	n.	n.	n.	%
bydło	1	1	1	—	6	1	57	50,4
świnia	1	9	1	—	1	1	17	15,1
owca/koza	1	4	1	—	—	1	24	21,2
koń	3	4	3	2	2	—	14	12,4
pies	—	—	—	—	—	—	1	0,9
RAZEM	6	18	6	2	9	3	113	100
jeleń	—	—	—	—	1	—	3	
sarna	—	—	—	—	—	—	1	
tur	—	—	—	—	—	—	1	
dzik	—	—	—	—	—	—	1	
niedźwiedź	—	—	—	—	—	—	2	
zając	—	—	—	—	—	—	1	
RAZEM	6	18	6	2	10	3	122	

Tabela 6. Rozkład anatomiczny pokonsumpcyjnych szczątków kostnych ssaków udomowionych z grodziska w Szestnie - Czarnym Lesie

identyfikacja anatomiczna	bydło						świnia						owca/koza						koń		
	majdan		część przywałowa			wał i fosa		majdan		część przywałowa			wał i fosa		majdan		część przywałowa			wał i fosa	
	n.	%	n.	%	skupisko A n.	n.	%	n.	%	n.	%	skupisko A n.	n.	%	n.	%	n.	%	skupisko A n.	n.	%
części głowy	46	37,7	285	34,7	—	24	17,1	27	102	37,5	—	27	5	21,0	9	74	1	—	—	2	2
części tułowia	45	36,9	255	31,0	9	57	40,7	9	83	30,5	—	4	23	33,5	4	118	26	3	—	9	8
kończyna piersiowa, część bliższa	5	4,1	83	10,1	—	18	12,9	1	21	7,7	—	2	5	19,6	10	69	1	—	—	1	1
kończyna piersiowa, część dalsza	9	7,4	82	10,0	—	10	7,2	3	13	4,8	—	5	8	8,2	6	29	14	—	—	6	2
kończyna miedniczna, część bliższa	9	7,4	49	6,0	—	12	8,6	4	39	14,3	—	2	6	10,8	1	38	8	—	—	3	—
kończyna miedniczna, część dalsza	5	4,1	52	6,3	1	16	11,4	2	12	4,4	—	6	9	4,6	4	16	7	—	—	8	2
człony palcowe	3	2,4	16	1,9	—	3	2,1	3	2	0,8	—	—	3	2,3	—	8	—	—	—	3	—

Tabela 7. Skład anatomiczny szczątków kostnych bydła z warstw 1-3 wykopu IV

identyfikacja anatomiczna	skupisko 1	skupisko 2	skupisko 3	skupisko 5	skupisko 6	pozostałe
części głowy	—	—	—	—	—	23
części tułowia	1	—	1	2	1	17
kończyna piersiowa, część bliższa	—	—	—	—	—	2
kończyna piersiowa, część dalsza	—	1	—	1	—	5
kończyna miedniczna, część bliższa	—	—	—	—	—	3
kończyna miedniczna, część dalsza	—	—	—	3	—	3
człony palcowe	—	—	—	—	—	4

Tabela 8. Skład anatomiczny szczątków kostnych świni z warstw 1-3 wykopu IV

identyfikacja anatomiczna	skupisko 1	skupisko 2	skupisko 3	skupisko 5	skupisko 6	pozostałe
części głowy	—	—	—	—	—	2
części tułowia	—	8	—	1	—	1
kończyna piersiowa, część bliższa	—	—	—	—	1	1
kończyna piersiowa, część dalsza	—	1	—	—	—	2
kończyna miedniczna, część bliższa	1	—	1	—	—	6
kończyna miedniczna, część dalsza	—	—	—	—	—	5
człony palcowe	—	—	—	—	—	—

Tabela 9. Skład anatomiczny szczątków kostnych owiec i kóz z warstw 1-3 wykopu IV

identyfikacja anatomiczna	skupisko 1	skupisko 2	skupisko 3	skupisko 5	skupisko 6	pozostałe
części głowy	—	1	—	—	—	4
części tułowia	1	2	1	—	—	5
kończyna piersiowa, część bliższa	—	—	—	—	—	—
kończyna piersiowa, część dalsza	—	1	—	—	1	7
kończyna miedniczna, część bliższa	—	—	—	—	—	2
kończyna miedniczna, część dalsza	—	—	—	—	—	4
człony palcowe	—	—	—	—	—	2

Tabela 10. Skład anatomiczny szczątków kostnych konia z warstw 1-3 wykopu IV

identyfikacja anatomiczna	skupisko 1	skupisko 2	skupisko 3	skupisko 5	skupisko 6	pozostałe
części głowy	—	—	—	—	—	2
części tułowia	—	—	—	—	—	1
kończyna piersiowa, część bliższa	—	—	—	—	—	—
kończyna piersiowa, część dalsza	—	2	1	—	—	6
kończyna miedniczna, część bliższa	—	—	—	1	—	1
kończyna miedniczna, część dalsza	3	2	2	1	2	4
człony palcowe	—	—	—	—	—	—

Tabela 11. Wymiary członów palcowych bydląt oraz ich ocena punktowa

		człon palcowy I										człon palcowy II						
nr inw.		662/97	545/97	545/97	253/96	231/96	24/95	43/95	338/97	1451/99	2053/01	2064/01	1921/99	470/97	115/96	506/97	1055/98	1870/99
długość	mm	52	52	51	45	44	48	49	52	49	48	53	34	32	26	31	33	55
	pkt	30	30	27,5	12,5	10	20	22,5	30	22,5	20	32,5	—		—	—	—	—
szerokość końca bliższego	mm	—	26	26	25	25	39	30	22	25	—	25	26	21	21	20	28	26
	pkt	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
szerokość końca dalszego	mm	25	26	23	25	24	—	—	21	24	26	26	22	26	19	17	24	24
	pkt	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
szerokość trzonu	mm	—	20	22	—	—	—	—	20	—	—	—	—	20	—	15	—	—

Tabela 12. Wymiary pozostałych kości bydła oraz ich ocena punktowa

		k. piszczelowa		śródstopie	śródręcze				k. piętowa	moździerń		k. skokowa
		1969/01	2115/01		1029/98	2137/01	43/95	585/97		1572/99	313/97	
nr inv.												
	długość	mm	—	—	—	171	—	—	113	140	—	—
		pkt	—	—	—	26,25	—	—	32,5	—	—	—
	obwód u podstawy	mm	—	—	—	—	—	—	—	148	123	—
		pkt	—	—	—	—	—	—	—	30	—	—
	szerokość końca bliższego	mm	—	—	44	52	53	49	47	—	—	—
		pkt	—	—	46,6	35	37,5	27,5	22,5	—	—	—
	szerokość końca dalszego	mm	57	43	—	—	57	—	—	—	—	47
		pkt	34	6	—	—	37,5	—	—	—	—	—
	szerokość trzonu	mm	32	31	—	33	31	28	—	—	—	—
		pkt	—	—	—	55	45	30	—	—	—	—
	długość największa części bocznej	mm	—	—	—	—	—	—	—	—	—	61
		pkt	—	—	—	—	—	—	—	—	—	37,5
	długość największa części przyśrodkowej	mm	—	—	—	—	—	—	—	—	—	43

Tabela 13. Wymiary kości niektórych ssaków udomowionych i dzikich oraz ich ocena punktowa

		owca	świnia		koń	łoś
		kość piętowa	k. piszczelowa	kość piętowa	kość udowa	człon palcowy I
nr inwentarza		532/97	2284/01	2163/01	358/97	101/96
długość	mm	71	—	83	—	89
	pkt	—	—	45	—	—
szerokość końca bliższego	mm	—	—	—	—	37
szerokość końca dalszego	mm	—	27	—	82	36
	pkt	—	20	—	—	—
szerokość trzonu	mm	—	20	—	47	29

Bibliografia

CAŁKIN W.

1970 *Drevniejsije domašnije životnyje vostočnej Evropy*, Moskva.

HABERMEHL R.

1975 *Die Alterbestimmung bei Haus- und Labortieren*, Berlin.

IWANOWSKA G.

1990 *Prace wykopaliskowe na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Jeglińcu w latach 1984-1986*, Komunikaty Warmińsko-Mazurskie 1-4, p. 113-132.

KRUSZEWSKA M.

1998 *Koń w polskim średniowieczu – studium archeozoologiczne* (maszynopis pracy magisterskiej w zbiorach Instytutu Archeologii UW).

KRYŚIAK K.

1950 *Charakterystyka materiału zwierzęcego ze stanowiska wczesnośredniowiecznego w Jezioroku, pow. Giżycko*, Materiały Wczesnośredniowieczne 2, p. 227-233.

LASOTA-MOSKALEWSKA A.

1984 *Tykocin – osada i grodzisko. Katalog kości zwierzęcych* (maszynopis w posiadaniu autorki).

1985 *Tykocin – osada, st. II. Wykop 3 i 4. Analiza archeozoologiczna* (maszynopis w posiadaniu autorki).

1997 *Podstawy archeozoologii. Szczątki ssaków*, Warszawa.

2005 *Zwierzęta udomowione w dziejach ludzkości*, Warszawa.

ODOJ R.

1968 *Wyniki badań grodziska z VI – VIII w. n.e. w Pasymiu, pow. Szczytno, a problemy kultury mazurskiej*, Rocznik Olsztyński VII, p. 113-150.

SABACIŃSKI M.

2002 *Pochówki typu Czarny Las* (maszynopis pracy magisterskiej w zbiorach Instytutu Archeologii UW).

WRÓBLEWSKI W.

1996 *Czarny Las: wczesnośredniowieczne grodzisko w Szestnie, woj. olsztyńskie* [in:] Concordia. Studia ofiarowane Jerzemu Okuliczowi-Kozarynowi w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin, W. Nowakowski ed., p. 227-228, Warszawa.

1998 *„Smok” z Czarnego Lasu. Ozdoba skandynawska znaleziona na wczesnośredniowiecznym grodzisku w Szestnie, stanowisko III, woj. olsztyńskie*, Światowit XLI, fasc. B, p. 519-530.

2000 *Ossa cremata. Obrządek pogrzebowy Galindów we wczesnym średniowieczu w świetle znalezisk na grodzisku w Szestnie - Czarnym Lesie, Światowit II (XLIII), fasc. B, p. 268-285.*

URSZULA IWASZCZUK (*FACULTY OF HISTORY UW*)

ANIMAL BONE REMAINS FROM THE SETTLEMENT COMPLEX IN SZESTNO "CZARNY LAS"

SUMMARY

Excavations carried out at Early Medieval hillfort in Szestno „Czarny Las” between 1995 and 2002 yielded a lot of animal remains. The osteological material consisted of 3986 pieces and 63% of those were identified. The bones were very badly preserved – most were fragmented, a high number were burned, some were brittle or chipping, they also showed many anthropogenic marks.

The material was divided into four categories in relation to the functions of particular parts of the hillfort, that is the main square, the area located near the rampart, the rampart with the moat and assemblages in trench IV with human-animal burials. The parts of the site differ with respect to the species and anatomical distribution. The post-consumption remains consist mainly of cattle in all the categories, with caprine bones coming second in the area near the bulwark together with the bulwark and the moat, but the caprines came third after pig remains in the settlement square. A number of horse and dog bones were

also recovered. In addition to that, there were some remains of wild animals and few bird and fish bones. Age profile of the livestock implies a well-developed and stable economy with the use of secondary products. Morphological analysis suggests the presence of small- and average-sized cattle representing the brachycerous type, the sheep represented large type and the pig small- and average-sized variety. The osteological material found in two layers of cobblestones (paving D) in trench IV consisted of 633 pieces and 28% were identified.

All assemblages with human together with animal bones yielded many burned fragments. Animals burned with the dead belonged to livestock, and the species distribution was comparable to the general profile, the only exception was a higher proportion of horse remains in the burials. The few bones without burning marks probably came from feasts in the honour of the dead.